

УДК 347.121.2

**ЛЮДИ ПРОСТОГО СТАНУ ТА ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ВІДНОСИНИ
ЗА СТАТУТАМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО**

**PEOPLE OF COMMON SOCIAL ESTATE
AND PERSONAL NON-PROPERTY RELATIONS ACCORDING
TO THE STATUTES OF GREAT LITHUANIAN PRINCIPALITY**

Безклубий О.І.,

*аспірант кафедри історії права та держави
юридичного факультету*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена правовому статусу людей простого стану та особливостям правового регулювання їх участі в особистих немайнових відносинах за Статутами Великого Князівства Литовського. Розглянуто основні суспільні верстви в межах простого стану. Автор акцентує увагу на особистих немайнових правах, свободах і обов'язках людей кожної суспільної верстви.

Ключові слова: особисті немайнові відносини, суспільний стан, люди простого стану, особисті немайнові права, свободи та обов'язки, Статути Великого Князівства Литовського.

Статья посвящена правовому статусу людей простого сословия и особенностям правового регулирования их участия в личных неимущественных отношениях по Статутам Великого Княжества Литовского. Рассмотрены основные общественные слои в пределах простого сословия. Автор акцентирует внимание на личных неимущественных правах, свободах и обязанностях людей каждого общественного слоя.

Ключевые слова: личные неимущественные отношения, общественное сословие, люди простого сословия, личные неимущественные права, свободы и обязанности, Статуты Великого Княжества Литовского.

Article is devoted to the legal status of people of common social estate and to the special features of legal regulation of their participation in personal non-property relations according to the Statutes of Great Lithuanian Principality. Main social strata within common social estate are examined. The author focuses on the personal non-property rights, freedoms and duties of people of each social stratum.

Key words: personal non-property relations, social estate, people of common social estate, personal non-property rights, liberties and duties, Statutes of Great Lithuanian Principality.

Постановка проблеми. Надзвичайно важливе значення особистих немайнових відносин у правовій системі кожної держави, інтенсивний розвиток цього виду правовідносин у наш час зумовлюють

необхідність поглибленого наукового дослідження особистих немайнових відносин. Значне місце в таких дослідженнях має посісти вивчення історичного досвіду правової системи нашої держави і, зокрема,

видатної пам'ятки права – Статутів Великого Князівства Литовського, Руського та Жомойтського (далі – Статути Великого Князівства Литовського).

Одним із основних суспільних чинників, які визначали участь фізичних осіб у особистих немайнових відносинах, які виникали у Великому Князівстві Литовському, була належність особи до певного суспільного стану. У цій статті розглянемо взаємозв'язок особистих немайнових відносин і правового статусу людей простого стану.

Стан дослідження. Особисті немайнові відносини в усі часи викликали широкий науковий інтерес, хоча сам термін *особисті немайнові відносини* виник зовсім недавно. Питання, пов'язані з правовим статусом, правами та обов'язками різних категорій осіб, зокрема, за Статутами Великого Князівства Литовського, розглядали такі вчені, як В. Антонович, М. Володимирський-Буданов, У. Ернст, М. Іванишев, О. Кістяківський, М. Костомаров, В. Кульчицький, Р. Лашенко, Ф. Леонтович, М. Максимейко, М. Максимович, О. Малиновський, В. Самохвалов, В. Спечюнас, Б. Тищик, Ф. Чарнецький, Т. Чацький, П. Чигринов, О. Шевченко, І. Юхо та інші. Однак, питання історичного аналізу правового регулювання саме особистих немайнових відносин за Статутами Великого Князівства Литовського, взаємозв'язку правового статусу фізичних осіб і їхньої участі в особистих немайнових відносинах ще не розглядалося в юридичній науці. **Метою** цієї статті є дослідження особливостей суспільного та правового статусу фізичних осіб – людей простого стану, його впливу на особисті немайнові права, свободи та обов'язки людей простого стану різних категорій.

Виклад основного матеріалу. Суспільство Великого Князівства Литовського було неоднорідним і будувалося на основі поділу населення на особливі групи – суспільні стани.

Суспільний стан – це верства населення, яка об'єднує людей на основі спільності чи подібності їх суспільного завдання, правового статусу та економічного становища.

Належність людини до певного суспільного стану визначала специфіку участі фізичної особи в особистих немайнових відносинах, її правосуб'єктність, особисті немайнові права, свободи та обов'язки. У Великому Князівстві Литовському існували три суспільні стани: *духовенство, шляхта і простий стан* [1, с. 247]. Важливе місце поміж суспільних станів займав стан виробників і постачальників матеріальних цінностей – простий стан, діяльність якого забезпечувала добробут і процвітання Великого Князівства Литовського.

Простий стан, відомий також як *поспільство* або *третьої стан*, охоплював переважно більшість населення Великого Князівства Литовського. На позначення представників цього стану використовувалися терміни: *люди простого стану, прості люди, люди посполиті*. Надзвичайно важливим суспільним завданням, яке покладалося на простий стан, було виробництво матеріальних цінностей та забезпечення їх постачання для всього народу. Правовий статус простого стану визначався законодавством, зокрема,

Статутами Великого Князівства Литовського [2-5], і правовими звичаями, частково – канонічним правом.

Простий стан не був однорідним. В його межах існувало багато суспільних верств, представники яких мали різний правовий статус, володіли різним обсягом особистих немайнових прав, свобод і обов'язків і користувалися різним правовим захистом з боку держави. Це особливо помітно у встановленні різних сум головицини та нав'язки за злочини проти різних категорій людей простого стану, що вказує на різне ставлення законодавця до життя, здоров'я та честі різних категорій осіб.

У законодавстві Великого Князівства Литовського люди простого стану розрізняються за підпорядкованістю (підданством) і за основною діяльністю: «наші, господарські, або князівські, панські, зем'янські; бояри панцирні, путні, міщани або люди тяглі» (III/11.39.1). За більш детальною класифікацією, наведеною в Статутах (III/12), люди прості (люди посполиті) поділяються на такі категорії:

1) власне *люди простого стану: панцерні слуги, путні слуги, бортники, тяглі люди, челядники домові отчизні та полоняники* (III/12.3);

2) *врядники* (люди простого стану на посаді): *тивуни, пристави, ключники, війти, старці, лавники сільські* (III/12.4);

3) *ремісні люди* або *ремісники* (III/12.5);

4) *міщани* (III/12.6).

Залежно від перебування на свободі чи в неволі та можливості здійснення свободи пересування люди простого стану поділялися на дві категорії. *Похожі люди* – особисто вільні люди, які могли по власній волі залишити господаря і змінити місце проживання та служби (роботи). *Непохожі люди* – особисто невольні люди, які не могли залишити свого господаря, змінити місце проживання та служби (роботи) і фактично перебували в становищі кріпаків. Ще одна класифікація вирізняє «чийогось слугу, боярина, чоловіка тяглого або челядника невольного» (III/14.1). Як бачимо, в Статутах не подано однозначної та повної класифікації людей простого стану.

На нашу думку, **простий стан** поділявся на такі **основні суспільні верстви**: панцерні бояри (панцерні слуги), путні бояри (путні слуги), козаки, бортники, ремісні люди, міщани привілейованих міст, міщани непривілейованих міст, чиншові селяни (данники), тяглі люди, невольники. Ці верстви за близькістю суспільно-економічного становища та правового статусу можна об'єднати в **п'ять категорій**: панцерні бояри, путні бояри та козаки; бортники та ремісні люди; селяни (чиншові та тяглі); міщани; невольники. Представники перших чотирьох категорій були вільними, схожими людьми. Особисті немайнові права, свободи та обов'язки вільних простих людей різних категорій були подібними. На відміну від вільних людей, невольники користувалися лише мінімальним обсягом особистих немайнових прав і свобод. Специфічними категоріями населення, належність до яких була тимчасовою, вважалися *врядники* та *закупи*. Коротко розглянемо всі названі категорії людей простого стану.

Панцерні бояри, путні бояри та козаки – люди простого стану, які несли військову службу, забезпечували обороноздатність держави та виконували особливі доручення. Панцерні бояри та путні бояри, перебуваючи на верхівці простого стану, займали середнє (перехідне) місце між шляхтою та простим станом. Про це свідчить неоднозначна позиція законодавця відносно цих категорій. Так, у II і III Статутах обидві верстви названо поміж простих людей (II/12.1, III/11.39.1, III/12.3). З іншого боку, панцерні бояри та путні бояри відокремлюються в окрему групу від людей простого стану і від шляхтичів: «шляхтича ... боярина путного і чоловіка простого» (III/4.31.1), «в бояр і в людей простих» (III/9.27), «бояри панцерні, путні і люди простого стану» (III/9.28). Очевидно, панцерні та путні бояри за своїм правовим статусом і суспільно-економічним становищем зближувалися з дрібними шляхтичами – зем'янами (земськими боярами). Законодавством ці категорії чітко не розмежовано (на позначення всіх трьох категорій вживався загальний термін *бояри*).

Панцерні бояри (головщина – 60 кіп) – верства населення, представники якої несли особисту військову службу як важкоозброєні вершники і за це отримували земельний наділ. У законодавстві Великого Князівства Литовського зустрічається також назва *панцерні слуги*. Можливо, використовувався також термін *панцерні люди* подібно до терміна *путні люди*. Назва походить від слова *панцир*, тобто броня (подекуди вживається форма *панцирні*), і вказує на суспільне завдання цієї верстви – військову службу. Правовий статус панцерних слуг чітко не визначений у законодавстві. Ймовірно, на них в основному поширювався правовий статус путніх слуг. У I Статуті та в Уставі на волоки панцерні слуги не названі ні поміж людей простого стану, ні поміж інших суспільних верств, що може означати включення представників цієї верстви до складу дрібної шляхти подібно до німецьких рицарів, які були васалами (дослівно *слугами*, для порівняння – *слуги панцерні*) значніших шляхтичів. Панцерні бояри, як представники найближчої до шляхти верстви простого стану, часто наділялися шляхетськими привілеями, ставали шляхтичами і відтоді замість панцерної служби несли обов'язок служби земської шляхетської. Показовим є привілей Жикгимонта Августа 1560 р. на володіння Виговом (сьогодні село Вигів Коростенського району Житомирської області), який зберігається в Державному архіві Житомирської області: «бояри наші слуги панцерні замку нашого Київського ... били нам чолом..., аби ласку нашу вчинили, з служби панцерної їх визволили; а ту отчизну їх Вигівщину потвердили їм на службу земську шляхетську ... з тої служби панцерної, яку вони перед [нами] служили, [ми] їх визволили, і ту отчизну їх землю Вигівщину їм підтверджуємо цим нашим листом; ... землю свою, яку будуть, [як] предки та батьки їх і вони самі досі спокійно держали, і тепер держати і використовувати. А нам з того при замку нашому Овруцькому службою земською воєнною служити звичаєм іншої шляхти-бояр повіту Київського...».

Путні бояри (головщина – 50 кіп) – верства населення, представники якої несли службу на дорогах (зокрема, кур'єрську службу). Використовувалися також назви *путні люди*, *путні слуги*. За історичною енциклопедією, **путні бояри** – найнижчий прошарок боярського стану на українських землях у складі Великого Князівства Литовського, який виник внаслідок зближення «панцирних бояр» та прошарку напівтяглого населення. В Україні XVI століття «путними» називали всі категорії слуг, які за право користування землею несли як власне путну (доставка відомостей та листів), так і ясачну (господарське обслуговування замків) службу [6, с. 362]. Путні бояри були *людьми осадними* (вільними поселенцями) і несли службу на дорогах тільки за наказом Господаря. В ті роки, коли не служили, вони сплачували податок грошима відповідно до цінності їх землі (наділялися двома волоками землі). Путні бояри звільнялися від усіх інших повинностей, зокрема, не повинні були йти на *службу тяглу* (тобто були вільними від панщини – обов'язку обробки землі та виконання інших трудових повинностей на користь пана) та *в підводи*. Частина путніх бояр (так звані *служки*) перебували при кожному замку та дворі Господаря. На них поклалися такі обов'язки: їздити з листами Господаря до дворів, які належали відповідному вряду, відвозити зібрані грошові податки до державної скарбниці в столичному місті Вільно та їздити за *кривдами підданих* з наказу вряду (тобто розбирати скарги підданих, проводити розслідування справ підданих на місці). За це вони одержували на одного коня дві волоки землі, вільні від усіх обов'язкових платежів і звільнялися від поїздки для потреб вряду (Устава на волоки/1.1).

Козаки (в умовах Великого Князівства Литовського) – люди простого стану, які забезпечували оборону держави від татар та інших зовнішніх ворогів.

Козаки як окрема суспільна верства в Статутах Великого Князівства Литовського не згадуються. Справа в тому, що в XVI столітті, в часи прийняття Статутів, відбувався стрімкий розвиток козацтва, але воно остаточно оформилося як суспільна верства наприкінці XVI – на початку XVII століття, вже після прийняття Статутів. Тому в Статутах правовий статус козацтва прямо не визначений. Однак Статути залишилися основою правової системи і пізніше, в час панування козацтва. Тому можна встановити, правовий статус яких суспільних верств став основою формування правового статусу нової суспільної верстви – козацтва. До лав козацтва потрапляли люди різних суспільних верств – представники духовенства, князів і панів (Дмитро Вишневецький), однак найбільше були представлені земські бояри (низова шляхта), панцерні слуги, путні слуги, ремісники та службові люди (зокрема, стрільці), чиншові та тяглі селяни, міщани. Правовий статус козацтва, на нашу думку, оформився внаслідок синтезу правових статусів названих категорій – передусім, на підставі статусу верств населення, які здійснювали військові та суміжні завдання – земських бояр, панцерних слуг і путніх слуг, стрільців як категорії службових людей, а також особисто вільних селян.

Виникнення особливої суспільної верстви – козацтва – було найважливішою відмінністю станової будови суспільства у Великому Князівстві Литовському від станової будови інших європейських держав Пізнього Середньовіччя.

Бортники та ремісні люди – люди простого стану, які виконували виробничі та інші господарські завдання, безпосередньо не пов'язані з сільським господарством (землеробством).

Бортники (головщина – 40 кіп) доглядали борті (дупла-вулики для бджіл), замість виконання повинностей, сплати чиншів, заготовки вівса та сіна сплачували, «як і осадники», грошовий податок до державної скарбниці залежно від цінності землі, але несли військову службу (в цей рік звільнялися від усіх обов'язкових платежів і виконували мостову повинність. Статус бортників визначено переважно в Уставі на волоки (I.2).

Ремісні люди або ремісники (головщина – 30 кіп) – особи, які професійно займалися виробництвом матеріальних цінностей (ремеслами) або виконували специфічні господарські завдання, не пов'язані із землеробством: золотарі, *органісти*, пушкарі, *гафтарі* (гаптувальники, тобто вишивальники золотом або сріблом), малярі, сокольники, *машталіри* (старші конюхи), кравці, *гафтарки* (гаптувальниці), килимарі, ткачі, слюсарі, стельмахи, теслі (*дойліди* – термін з литовської мови), ковалі, столярі, псарі, візники, мулярі, шевці, гончарі та всі інші ремісники (III/12.5).

Селяни – люди простого стану, які постійно проживали в сільській місцевості (в селах, на хуторах, у маєтках і фільварках) і займалися переважно сільським господарством (землеробством, садівництвом, скотарством), а також ремеслами і торгівлею, забезпечуючи виробництво, постачання та обмін матеріальних цінностей споживчого та промислового значення. Селяни поділялися на дві основні категорії: *данники* (*чиншові селяни*) і *тяглі люди*.

Данники (чиншові селяни) – вільні селяни, які за користування земельною ділянкою (оренду земельної ділянки) платили натуральну данину медом, воском, хутром, різними продуктами сільського господарства або вносили чинш. Слово *чинши* (від лат. *sensus* – оцінка майна, перепис, ценз) тлумачать як «регулярний податок, який сплачували селяни феодалові за користування поміщицькими земельними угіддями» [7, с. 543]. Як відзначає І. Бойко, «данники мали право вільного переходу від одного феодала до іншого, а також на незайняті землі, на яких вони могли заснувати власне господарство» [8, с. 94]. Сума голощини для чиншовиків у Статутах не вказана (на нашу думку, чиншовики за правовим статусом були близькими до бортників і ремісних людей, а їх головщина становила 30–40 кіп грошей). У зв'язку з поглибленням суспільно-економічної кризи, верства чиншових селян постійно зменшувалася і до кінця XVI століття злилася з верствою тяглих селян. У Статутах данники (чиншові селяни) під цими назвами вже не згадуються.

Тяглі люди (головщина – 25 кіп) – умовно вільні селяни, які несли *службу тяглу*, тобто виконували ро-

боту (переважно землеробську) по два дні на тиждень за кожен волоку, а крім того, брали участь у чотирьох літніх толоках. Крім того, тяглі селяни платили податок, який мав назву *подимщина* [9, с. 58]. Згідно з Уставом на волоки (I.16), тяглих людей, в службі яких не було потреби, *садили на осаді* (на землі) як вільних поселенців (*осадників*) з обов'язком сплати грошового податку (30 грошей з кожної земельної ділянки осаді) та участі в 12 толоках (або замість цього додаткової сплати 12 грошей). Осадники звільнялися від обов'язкових сільськогосподарських робіт, крім заготовки сіна. Правове становище осадників було близьким до становища чиншових селян.

Міщани – люди простого стану, які постійно проживали в місті і займалися переважно ремеслами чи торгівлею, забезпечуючи виробництво, постачання та обмін матеріальних цінностей, передусім промислового значення.

Статути Великого Князівства Литовського відносять міщан до людей простого стану (III/11.49). Водночас міщани відмежовуються від простих людей («слуга путний і міщанин міст непривілейованих і теж чоловік простий» – II/8.5). Міщани (особливо жителі міст із міським правом) в цілому займали більш привілейоване становище порівняно з іншими людьми простого стану. Часто вольності та привілеї надавалися лише шляхті та міщанам.

Залежно від різновиду міста Статути класифікують міщан так: «міщани піддані наші [Господаря – *примітка* О. Б.] як міст привілейованих, так і містечок малих наших, також князівські, панські та шляхетські» (III/3.37.1); «міщани міст наших, також князівських, панських і зем'янських» (III/3.36). Поміж міщан привілейованих міст, які належали Господарю, виокремлюються «міщани міста нашого Віленського» (III/3.35).

За правовим статусом міщани поділялися на 5 категорій (III/12.6):

- 1) *війти, бурмистри, лавники*, писарі привілейованих міст (головщина – 50 кіп);
- 2) *прості міщани привілейованих міст* (головщина – 30 кіп);
- 3) *війти, лавники непривілейованих міст* (головщина – 30 кіп);
- 4) *прості міщани непривілейованих міст* (головщина – 24 копи);
- 5) *жінки-шинкарки* (головщина – 20 кіп).

На відміну від особистих немайнових прав і свобод шляхти, права та свободи вільних людей простого стану в Статутах майже не названі. На нашу думку, вільним людям простого стану належали такі особисті немайнові права та свободи (здійснення багатьох із них в умовах феодалізму було ускладнене): право на життя; право на безпеку життя та здоров'я; право на захист життя та здоров'я від протиправних посягань; право на медичну допомогу; право на особисту свободу та особисту недоторканність; свобода пересування; право на повагу до гідності та честі; право на недоторканність ділової репутації; право на сім'ю, опіку та піклування; свобода вступу в шлюб (III/3.39); право на судовий захист (III/3.46).

Поміж особистих немайнових обов'язків вільних людей простого стану найважливішим було виконання особистих феодальних повинностей (робіт).

Невільники (*паробки, паробки невільні* та жінки невільні) – особисто невільні люди, які виконували примусові роботи на користь іншої особи (господаря) і вважалися її власністю. Головщина для невільників була мінімальною (20 кіп). За невільниками визнавалися особисті немайнові права на життя та здоров'я. Вони були позбавлені більшості інших важливих особистих немайнових прав і свобод – права на особисту свободу та недоторканість, свободи пересування, права на захист честі та гідності, свободи особистого та сімейного життя, свободи вступу в шлюб та багатьох інших. З плином часу правове становище невільників трохи покращилося. Їх уже неможна було безкарно вбити. Вони могли володіти власним майном і виступати свідками в суді, але, як відзначає Ф. Леонтович, їм заборонялося свідчити у справах своїх господарів [10, с. 197]. У III Статуті кількість підстав поневолення зменшено з чотирьох до одної – взяття в полон. Крім полонених, всі інші невільники, в тому числі нащадки полонених, відтоді вважалися отчичами (особисто залежними людьми). Запроваджувалася нова, більш гуманістична термінологія: назва невільники замінювалася назвою *челядь двірна або полоненики* (III/14.36). Різні назви використовувалися залежно від способу поневолення – успадкування правого статусу невільника від батьків (челядники *домові отчизні* чи просто *отчичі*) або потрапляння в полон (*полоняники*).

Специфічні категорії людей простого стану, до яких на певний час могли увійти представники різних верств населення.

Врядники – люди простого стану, які перебували на посаді (у *вряді*): тивуни, пристапи, ключники, вийти, старці, лавники сільські. Врядниками були переважно тяглі селяни та челядники (головщина від-

повідно 40 і 20 кіп). У випадку звільнення з посади ці особи поверталися до свого основного правового статусу – відповідно тяглих людей або челядників (I/11.3.2–3). Ймовірно, вярники мали всі особисті немайнові права, свободи та обов'язки людей своєї основної верстви (наприклад, тяглих людей), а також додаткові особисті немайнові права, свободи та обов'язки, потрібні для виконання ними своїх повноважень. Шляхтичі також могли займати ці посади, зокрема, бути ключником або вйтом, однак, така діяльність для шляхтича, очевидно, не вважалася достойною. Через це дану категорію шляхтичів названо поміж людей простого стану. Однак, за шляхтичем, який перебував на цій посаді, зберігалася шляхетська головщина, а отже, напевно, і всі шляхетські особисті немайнові права, свободи та обов'язки.

Закупні люди (закупи). III Статут визначає закупів як тих вільних (очевидно, у минулому вільних) людей, «які самі в чомусь запродалися» (III/12.11.5), тобто закупні люди – люди, які продали себе в неволю, зокрема, у зв'язку з голодом (III/12.19.1–2). Всупереч розповсюдженому погляду, закупи – це не одна із категорій селян, а окрема суспільно-економічна категорія. Стати на певний час закупом під тиском матеріальних труднощів могла будь-яка юридично вільна людина незалежно від станової належності, однак, переважно закупам ставали представники простого стану.

Висновки. Таким чином, простий стан у суспільстві Великого Князівства Литовського був неоднорідним і об'єднував низку суспільних верств, поміж яких були панцерні бояри (панцерні слуги), путні бояри (путні слуги), козаки, бортники, ремісні люди, міщани привілейованих міст, міщани непривілейованих міст, чиншові селяни (данники), тяглі люди, невільники, а також вярники і закупи. Люди цих категорій володіли різним обсягом особистих немайнових прав, свобод і обов'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безклубий О. І. Вплив суспільних чинників на участь фізичної особи в особистих немайнових відносинах за Статутами Великого Князівства Литовського, Руського та Жомойтського / Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні [Текст]: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 29 листоп. 2012 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2012. – С. 246–248.
2. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – 1168 с.
3. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2002. – 464 с.
4. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2003. – 560 с.
5. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 р. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Кн. 1. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2004. – 672 с.
6. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.: іл.
7. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. Т. 2: Н – Ф (5827 слів) / Укл.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, І. М. Керницький, Л. М. Полюга, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш. – К.: «Наукова думка», 1978. – 592 с.
8. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / І. Й. Бойко. – К.: Атіка, 2013. – 348 с.
9. Історія держави і права України: навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. – К.: Вентурі, 1996. – 288 с.
10. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда / Упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – 592 с.